

Dr Dragoslav Ljubibratić

SARAJEVSKI ATENTAT I AUSTRIJSKA OBJAVA RATA SRBIJI 1914. GODINE

Pogibija Franza Ferdinanda i njegove supruge u Sarajevu primljena je u najvišim austrougarskim krugovima, osim užeg kruga njegovih ljudi, sa najvećim zadovoljstvom i olakšanjem, jer je postojalo uvjerenje da bi njegovo stupanje na prijesto moglo izazvati ozbiljne sukobe, ako ne i građanski rat. Ali to im nije smetalo da njegovu smrt uzmu kao pretekst za ratni obračun sa Srbijom, koji su tako dugo očekivali, smatrajući da će njim spasti Austro-Ugarsku Monarhiju od raspadanja. Šef generalštaba Conrad von Hötzendorf kaže da je na vijest o sarajevskom atentatu osjetio da je za Monarhiju »kuenuo čas oštrim zvektom«.¹

Njemačka vlada je ne samo obećavala da će, u slučaju proširenja rata na velike sile, biti solidarna sa svojom saveznicom nego joj i davala podstrek za bezodvlačan napad na Srbiju. Grof Szögyény, austrijski ambasador u Berlinu, u telegramu austrijskom ministru inostranih poslova grofu Berchtoldu od 6. jula 1914. izvještava:

U pogledu naših odnosa sa Srbijom, njemačka vlada stoji na stanovištu da je naše da odlučimo šta treba činiti za raščišćavanje tih odnosa, i da možemo radeći to — ma kakva bila naša odluka — računati sa izvjesnošću da će Njemačka stajati za Monarhijom kao saveznik i prijatelj. U daljem toku razgovora uvjerio sam se da kancelar carstva, ne manje nego njegov carski gospodar, smatra naše bezodvlačne mjere protiv Srbije za najbolje i najradikalnije rješenje naših teškoća na Balkanu. Sa internacionalnog gledišta, on smatra sadašnji momenat za povoljniji nego docniji.«²

Na sjednici zajedničke austrougarske vlade od 7. jula 1914. grof Berchtold je izjavio da bi »svako pasivno puštanje da stvari idu svojim tokom naši vlastiti Južni Sloveni neizbježno tumačili kao znak slabosti i ojačalo bi djelovanje privlačnosti dviju susjednih država«,³ to jest Srbije i Crne Gore. On je predlagao iznenadni napad na Srbiju i podjelu njene teritorije između Austro-Ugarske, Bugarske i Albanije.

1. Conrad von Hötzendorf, Franz: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. Beč, 1921—5, IV, str. 18.

2. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914, Beč, 1930, VIII, 10076.

3. Ibidem, VIII, 10118.

Međutim, predsjednik ugarske vlade grof Tisza, koji nije želio povećanje broja Slovena u Monarhiji, dopuštao je u krajnjem slučaju samo ispravku granice prema Srbiji, a protivio se napadu na nju s anscrier gare. Ipak, pošto je njemačka vlada uporno preporučivala bezodvlačnu akciju, pristao je da se Srbiji uputi ultimatum, o kome je njemačkom ambasadoru u Beču Tschirschkom rekao: »Nota ima da bude tako sastavljena da će njeno primanje biti praktično nemoguće.«⁴

Dana 23. jula 1914. u 6 sati poslije podne austrijski poslanik u Beogradu baron Giesl došao je u Ministarstvo inostranih poslova Srbije i predao austrijski ultimatum ministru finansija dr Pačuu, zamjeniku predsjednika vlade Pašića, koji se nalazio na izbornoj turneji u unutrašnjosti. U tom istorijskom dokumentu se kaže:

»Historija posljednjih godina, a posebno bolni događaji od 28. juna, dokazali su da u Srbiji postoji subverzivni pokret, čiji je cilj da se od Austro-Ugarske Monarhije otcijepi izvjesni dijelovi njene teritorije. Taj pokret, koji je nastao na oči srpske vlade, otišao je tako daleko da se pojavljuje preko granica Kraljevine u aktima terorizma, u nizu atentata i ubistava.

Kraljevska srpska vlada, daleko od toga da bi ispunjavala formalne obaveze sadržane u izjavi od 31. marta 1909. (Izjava o priznavanju aneksije Bosne i Hercegovine), nije učinila ništa da suzbije taj pokret; ona je tolerirala zločinačke mahinacije raznih društava i organizacija upravljene protiv Monarhije, nesuzdržano pisanje šampe, slavljenje izvršilaca atentana, učestvovanje oficira i činovnika u subverzivnoj agitaciji, nezdravu propagandu u javnoj nastavi, ukratko tolerirala sve manifestacije koje ulivaju među srpsko stanovništvo mržnju prema Monarhiji i prezir prema njenim ustavovima.«

U ultimatumu se zatim zahtijeva da srpska vlada na čelu Službenog lista objavi jednu ponižavajuću samooptužbu u smislu prednjih navoda, koju će i kralj saopštiti vojsci dnevnom naredbom u Službenom biltenu armije, i da se formuliraju ostali zahtjevi u deset tačaka, od kojih se u prvih šest od srpske vlade traži:

1. Da suzbije svaku publikaciju koja podstiče na mržnju i prezir prema Monarhiji i čija je opšta tendencija upravljanja protiv njenog integriteta;
2. Da odmah raspusti društvo Narodnu odbranu, konfiskuje sva njena sredstva propagande i postupi na isti način protiv ostalih društava i njihovih ogranku u Srbiji koji razvijaju propagandu protiv Austro-Ugarske Monarhije; kraljevska vlada će preduzeti potrebne mjere da spriječi raspuštena društva da nastave aktivnost pod drugim imenom i u drugom obliku;
3. Da odstrani bez odlaganja iz javne nastave u Srbiji, kako u pogledu nastavnog osoblja tako i u pogledu metoda nastave, sve što služi ili može služiti za vršenje propagande protiv Austro-Ugarske;
4. Da ukloni iz vojne službe i administracije uopšte sve oficire i činovnike krive za propagandu protiv Austro-Ugarske Monarhije, čija imena i djela carska i kraljevska vlada rezerviše sebi pravo da saopšti srpskoj vladi;
5. Da primi saradnju u Srbiji organa carske i kraljevske vlade u suzbijanju subverzivnog pokreta protiv teritorijalnog integriteta Monarhije;
6. Da preduzme sudski postupak protiv pomagača zavjere od 28. juna koji se nalaze na srpskoj teritoriji;

Organi delegirani od carske i kraljevske vlade uzeće učešća u istrazi koja se na to odnosi.«

4. Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch, Berlin 1924, I. 7.

Poslije još četiri tačke u zaključku se veli:

»Carska i kraljevska vlada očekuje odgovor kraljevske vlade najkasnije do subote 25. ovog mjeseca u 6 sati poslije podne.«⁵

Edward Grey, britanski državni sekretar za inostrane poslove, rekao je za austrijski ultimatum: »Nota mi je izgledala najstrašniji dokumenat koji sam ikad vidio da je uputila jedna država drugoj koja je nezavisna.«⁶ Winston Churchill, prvi lord admiraliteta, izjavio je na sjednici britanskog kabineta: »Ova nota bila je jasno ultimatum; ali to je bio ultimatum kakav nije bio nikad napisan u modernim vremenima.«⁷

Je li u držanju srpske vlade bilo osnova za optužbu austro-ugarske vlade?

U brošuri »Krv Slovenstva«, koja je izašla u Beogradu 1924, objavljen je jedan odlomak iz sjećanja Ljubomira Jovanovića, ministra prosvjete u srpskoj vladi u vrijeme sarajevskog atentata, pod naslovom »Posle Vidovdana 1914«, u kome on kaže:

»Ne sećam se da li je bilo krajem maja ili početkom juna, kad nam jednoga dana kaza gospodin Pašić — on je na tome više radio samo sa Stojanom Protićem, koji je onda imao ministarstvo unutrašnjih poslova, ali je ovoliko i nama rekao: da se neki spremaju da odu u Sarajevo i ubiju Franza Ferdinanda koji je tamo imao doći i biti svečano dočekan na Vidovdan. Kako su mi posle rekli, to se spremalo iz kruga ljudi tajno organizovanih i patriot-skih dačkih krugova bosansko-hercegovačkih u Beogradu. I g. Pašić i mi ostali rekosmo, i Stojan primi da izda naredbu pograničnim vlastima na Drini, da spreče prelazak mladićima koji su toga radi pošli iz Beograda. Ali te su pogranične »vlasti« i same bile u organizaciji, i one ne izvršise Stojanovu naredbu, a njemu javiše — i on posle nama — da im je naređenje dockan stiglo, jer su se ti mladići već bili prebacili.«

Jovanović dalje dodaje:

»Ja sam lično poznavao Gavrila Principa, glavnog zaverenika. Video sam ga dva ili tri puta u mom resoru kada je dolazio kod mene radi odobrenja da polaže privatno ispit u gimnaziji, najpre za peti, a zatim za šesti razred.«

U Beogradu nije pridavana važnost ovim Jovanovićevim sjećanjima, i niko nije ni mislio da ga osuđuje za ono što je napisao, pa ni Pašić koji je bio tangiran njegovim otkrićima. To nije ni najmanje poremetilo njihovu harmoniju u Radikalnoj stranci, kojoj su obojica pripadali. Naprotiv, Pašić je kao vođa te stranke podržao, poslije tih otkrića, izbor Jovanovića na položaj predsjednika Skupštine. Ali njemački i austrijski autori oko lista »Kriegsschuldfrage«, koji je vodio kampanju za reviziju Versajskog ugovora, kao i neki autori u Engleskoj i Americi, počeli su na osnovu Jovanovićevih otkrića optuživati srpsku vladu za atentat na austrijskog prestolonasljednika. Prijatelj

5. Oesterreich-Ungarns Aussenpolitik, VIII. 10395.

6. British Documents on the Origins of the War 1898—1914. London, 1926—38, XI, 91.

7. Churchill, Winston L. S.: The World Crisis, London, I, str. 195.

Jugoslovena R. W. Seton Watson u pismu »The Times«-u od 16. februara 1925. javno je pozvao Pašića i Jovanovića da se opravdaju od optužbe »za predznanje i svjesno saučesništvo u sarajevskom zločinu«.

Tada su se u stampi pojavili napadi protiv Jovanovića, koji je, odgovarajući na te napade, u »Politici« od 17. aprila 1925. ukazao na jedan dokaz u prilog svoje tvrdnje da je srpska vlada preduzela mjere »da spreči prelazak onih učesnika u pripremanju atentata, za koje se čulo da su u Beogradu nabavili oružje i sa njim pošli preko Drine u Bosnu«. Taj dokaz je dnevnik graničnog oficira Koste Todorovića, koji su austrijske vlasti našle prilikom ulaza u Srbiju 1914. U njemu je Todorović zapisao naredbu ministra vojnog Dušana Stefanovića »da se spreči prelaz preko granice pomenutim mladima iz Bosne«.

Pašić je uporno čitao sve dok se nije sa Jovanovićem razišao zbog suparništva u Radikalnoj stranci i tražio Jovanovićovo isključenje iz nje. Na sastanku Radikalskog kluba od 25. aprila 1926. Pašić je izjavio da je od Jovanovića tražio da povuče svoju tvrdnju o njegovom znanju za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika, »jer nije istina da je dao takvu izjavu Kabinetu«. Jovanović je napisao odgovor u kome je rekao da je izjavio da je Pašić govorio o pripremanju atentata na austrijskog prestolonasljednika ne na sjednici Kabineta, već u toku privatnog razgovora.

Jovanovićeva izjava u »Politici« od 17. aprila 1925. dobila je potvrdu od istražnog sudijske o djelu sarajevskog atentata Pfeffera. On u svojoj knjizi o toj istrazi, koja je izašla 1937. godine, piše da se iz »delovodnog protokola pograničnog oficira Todorovića ustanovilo da je ovaj dobio nalog iz Beograda da zaustavi neke dake koji s oružjem putuju u Bosnu; tu je ujedno navedeno da je on javio u Beograd da su ti daci već otputovali«.

Postoje i drugi dokazi da je Pašićeva vlada saznala za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika. U oktobru 1915, za vrijeme srpskog odstupanja, major Milan Đorđević, raniji otpravnik poslova Srpskog poslanstva u Carigradu, sin bivšeg predsjednika srpske vlade vladana Đorđevića, potvrdio je iste činjenice u izjavi talijanskom dopisniku sa srpskog fronta L. Magriniu u prisustvu dopisnika »Daily Telegrapn«-a George Stevensa. Đorđević je tom prilikom rekao da je više nedjelja prije atentata kružio glas u dobro obaviještenim krugovima o zavjeri koju je organizovala Crna ruka. Pašić je dobio o tome informaciju u prvoj polovini juna. Nekoliko dana bio je u nedoumici kakvi koraci da se preduzmu s obzirom na moć Crne ruke na jednoj strani i strah od komplikacija sa Austrijom na drugoj strani. Poslije višednevnog oklijevanja govorio je o tome sa svojim kolegama, koji su odobrili njegovu namjeru da osujeti plan zavjerenika. Ali oni su već bili prešli preko granice.⁸

Jedan dobro obaviješten stari novinar, koji je bio blizak Crnoj ruci, rekao je autoru ovih redaka da je Pašića obavijestio o priprema-

3. Magrini, Luciano: *Il drama di Sarajevo. Original e responsabilità della guerra europea*. Milano, 1929, str. 106—8.

nju atentata njegov zemljak iz Zaječara Radoje Lazić, sekretar Vrhovne centralne uprave Crne ruke.

Za vrijeme okupacije Srbije Nijemci su našli izvjestan broj dokumenata koji su se odnosili na sarajevski atentat. Iz toga materijala austrijski historičar Uebersberger objavio je jednu svojeručnu zabilješku Nikole Pašića i prepis jedne zabilješke srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova iz juna 1914. Pašićeva zabilješka glasi:

»2 daka V. raz. gimn. Triša Mladenov-Isa 6 bom 4 rev, od Narod. odbrane Janković Bože Milanovića Tankosića poverenik drugom a ovaj trećem. Trnovu u Priboju u Tuzlu u Sarajevo.«

Prepis zabilješke srpskog Ministarstva unutrašnjih poslova, po kojoj postaje jasnija i prednja Pašićeva zabilješka, glasi:

»P R E P I S«

Kr. srp. Ministarstvo unutrašnjih dela.

19. o. mj. u večer primio je Miloš Milošević... u Janji dva daka više gor. Gimnazije, od kojih se jedan zove Triša. Odakle su ti daci, ne znam a rodom su Bosanci.

Miloš je dake uputio na Jakova Milovića iz Obreža.

Jakov je dake sproveo učitelju V. Čubriloviću u Priboj kod Tuzle a učitelj je imao ih da sprovede povereniku u Tuzli, koji se zove M. J. a M. J. da ih sprovede u Sarajevo.

Sve ovo ispričao je Jakov Boži, pošto je dake uputio Čubriloviću.

Daci nose 6 bombi i 4 revolvera.

Kakav je zadatak daka on ne zna.

Ove je dake uputio granični kapetan u Šapcu Rade Popović, i major Kosta Todorović, jer su se daci po njihovom kazivanju sastali u Beogradu i tu bombe i revolvare primili.

Daci su prebačeni na Adi Mladena Isakovića a prebacio ih je narednik granične straže Grbić.

Boža je izjavio poverenicima da oni nikoga ne primaju, dok ne donese lozinku, koju im je Boža kazao.«⁹

Obje ove zabilješke odnose se na izvještaj koji je Boži Milanoviću, predsjedniku Narodne odbrane u Šapcu, podnio njegov povjerenik Jakov Milović iz Obriježa u Bosni, a Milanović o tome obavijestio okružnog načelnika u Šapcu ili neposredno ministra unutrašnjih poslova Protića, odnosno ministra predsjednika Pašića. Milović, koji je u procesu povodom sarajevskog atentata osuđen na doživotnu tešku tamnicu, saopštio je Milanoviću prebacivanje dvojice bosanskih daka, od kojih se jedan zvao Triša (Trifko Grabež), sa 6 bombi i 4 revolevra, preko ade Mladena Isakovića na Drinu u Bosnu, a koje je on odveo do učitelja Veljke Čubrilovića u Priboj. Čubrilović je imao da ih uputi na M. J. (Miška Jovanovića) u Tuzlu, a ovaj u Sarajevo. Ove bilješke dokazuju da je srpska vlada znala za pripremanje atentata na austrijskog prestolonasljednika.

9. Uebersberger, Hans: Oesterreich zwischen Russland und Serbien. Zur Südslavischen Frage und der Entstehung des Ersten Weltkrieges, Köln—Graz, 1958, str. 256.

Albertinievu pretpostavku da je Pašića obavijestio Milan Ciganović, osnovanu na proizvoljnoj tvrdnji Miloša Bogićevića da je Ciganović već tada bio Pašićev agent u Crnoj ruci, ne podržavaju obaviješteni crnorukci. Naprotiv, tačna je tvrdnja Jovana Jovanovića francuskom historičaru Julesu Issacu da je Ciganović stupio u službu srpske vlade poslije smrti Vojislava Tankosića i povlačenja na Krf 1916.¹⁰

Citirane zabilješke pokazuju izvor informacije koja je Pašića pokrenula da pošalje uputstvo srpskom poslaniku u Beču Jovanu Jovanoviću da obrati pažnju austrijske vlade na opasnost koja čeka Franza Ferdinanda u Bosni. Pukovnik Lešjanin, koji je bio srpski vojni ataše u Beču, dao je u oktobru 1915. Magriniu sljedeću izjavu:

«Od Pašića je došao u Srpsko poslanstvo u Beču u prvoj polovini juna telegram kojim se traži od Jovana Jovanovića da stavi do znanja austrijskoj vladi da srpska vlada, na osnovu primljene informacije, ima razloga za sumnju da se snuje zavjera protiv života nadvojvodinog prilikom njegovog puta u Bosnu. Pošto ta posjeta može da izazove nepoželjne incidente od strane nekih fanatika, bilo bi umjesno sugerirati austrijskoj vladi cjelishodnost odlaganja nadvojvodine posjete.

Poslanik Jovan Jovanović osjetio se krajnje zabrinut; dva dana je premetao u glavi kakvu će formu dati ovoj delikatnoj stvari, koja se mogla shvatiti kao zastrašivanje da bi se postiglo odustajanje od puta. Telegram je, k tome, bio u opštim izrazima, ne dajući pojedinosti o izvršiocima. Lični odnosi između J. Jovanovića i Berchtolda bili su loši. Kakav bi prijem Berchtold ukazao demaršu ove vrste i kakvo bi mu tumačenje pridavao?

Jovan Jovanović odlučio je da govori ministru finansija Bilinskom, sa kojim je bio u dobrim odnosima i koji je imao administraciju Bosne i Hercegovine pod svojom vlašću. J. Jovanović nije imao podloge da govori o postojanju zavjere. Zato je ukazao u opštim izrazima na rizik kome nadvojvoda može da se izloži zbog uspaljenog stanja javnog mišljenja u Bosni i Srbiji. Ne-ka ozbiljna lična nezgoda može da ga snade. Put može da izazove incidente i demonstracije koje bi Srbija osuđivala, ali koji bi neizbježno imali odraza na austro-srpske odnose. Bilo bi preporučljivo saopštiti ove ne sasvim bez osnova bojazni srpske vlade austrijskoj vladi prije preduzimanja puta. On nije govorio o stvari neposredno Berchtoldu da ne bi povrijedio njegova osjećanja i zato što se, zbog odnosa sa njim, bojao da ne bude krivo svhaćen.

Po povratku u poslanstvo Jovan Jovanović rekao je pukovniku Lešjaninu da je uznemiren činjenicom što, poslije nekoliko minuta zamišljenog ćutanja, Bilinski nije pokazao nikakav znak da pridaje veliku važnost saopštenju i ograničio se da primijeti kad se sa njim opraštao i zahvalio mu: «Nadajmo se da se ništa neće desiti.»¹¹

U »Kriegsschuldfrage« za april 1924. L. Mandl je pisao da je jedan austrijski historičar za vrijeme rata zatražio od Bilinskog izjašnjenje o tome, na što je on odgovorio da »želi navući veo zaborava« na čitavu stvar. Međutim, F. Flandrak, koji je 1914. bio šef odjeljenja za štampu austrijskog Ministarstva finansija, izjavio je u »Neues Wiener Journal« od 26. aprila 1925. da je Jovan Jovanović

10. Albertini, Luigi; *The Origins of the War of 1914*, London New York Toronto, 1953, II, str. 282-3. Đuro Šarac, jedan od glavnih učesnika u pripremanju sarajevskog atentata, ušao je takođe u službu Pašićeve vlade na Krfu. U solunskom procesu obojica su bili svjedoci optužbe protiv Crne ruke. Šarac je umro 1918. u Ženevi, a Ciganović je živio na dobrovoljačkoj zemlji koju je dobio u okolini Skoplja. Umro je 1927.

11. Magrini, str. 107, 115-6.

doista učinio demars povodom puta Franza Ferdinanda na manerve u Bosnu, ali da Bilinski nije pridavao važnost njegovim riječima. Flandrak piše: »Ja mislim da uopšte nije obavijestio grofa Berchtolda o njima, iako je inače običavao saopštavati sve svoje razgovore sa srpskim poslanikom«.

Ali, docnije, u jednom članku u »Kriegsschuldfrage« za decembar 1928. Flandrak tvrdi da je Bilinski istoga dana obavijestio grofa Berchtolda o razgovoru koji je imao sa Jovanovićem. To izgleda vrlo vjerovatno ako se ima u vidu izjava Bilinskog u svojim memoarima¹² da je Berchtold već u 1913. godini izrazio želju da Bilinski održava konverzacije sa srpskim poslanikom i informira Berchtolda o njima.

Beogradski list »Štampa« od 30. juna 1914. odgovarajući na optužbu bečke štampe da je srpska vlada odgovorna za sarajevski atentat, iznosi da je srpski poslanik u Beču Jovan Jovanović izrazio Berchtoldu bojazan za nadvojvodin put u Sarajevo, želeći time sugerirati odgovornim ličnostima u Beču da ga odgovore od toga puta. Pošto opomena stvarno nije bila učinjena Berchtoldu, nego Bilinskom, Berchtold je bio u položaju da to demantuje, što je i učinio već slijedećeg dana.

Međutim, berlinski »Lokal Anzeiger« od 29. juna 1914. donio je intervju sa otpravnikom poslova Srpskog poslanstva u Berlinu dr Milutinom Jovanovićem, koji je između ostalog rekao: »Vaš list dobio je danas vijest iz Beča da je naš poslanik u Beču odvrćao od ovog puta«.

Sarajevski »Hrvatski dnevnik« od 1. jula 1914. objavio je u rubrici »Vijesti iz Beča« i ovu vijest: »Fakat je da su iz krugova srpskog poslanstva u zadnje vrijeme opetovali bojazan, i raznim ministrima i novinarima, da bosanski manevri neće proći glatko i da će u Beogradu biti zadovoljni ako se prilikom manevara ne desi nikakav incident.«

Francuski podsekretar za inostrane poslove Abel Ferry primio je 1. jula 1914. srpskog poslanika u Parizu Vesnića, koji mu je povodom sarajevskog atentata rekao: »Srpska vlada stvarno je opomenula austrijsku vladu da je dobila glas o zavjeri.«^{12a}

Jean Pellissier objavio je u briselskoj »L'Independence Belge« od 5. jula 1914. članak »Les Origines de l'attentat de Sarajevo«, u kome je pisao da je srpska vlada »saznavši« za pripremanje zavjere protiv nadvojvode Franza Ferdinanda obavijestila austrijsku vladu preko Jovanovića, srpskog poslanika u Beču.

Pašić je u »Az Est«-u od 7. jula 1914. porekao da je znao za pripremanje atentata i da je opomenuo Beč. Ali uvodnik u »Temps«-u od 10. jula 1914. pridavao mu je suprotnu izjavu. Konačno, parisko izdanje »New York Herald«-a od 20. jula 1914. izvještava da je Pašić rekao da bi sigurno obavijestio austrougarsku vladu da je dobio glas o zavjeri protiv Franza Ferdinanda.

12. Bilinski, L. R. von: Wspannienia i Dokumenty. Varšava, 1924—5.

12a. Documents diplomatiques français, Paris, 1963. 3. X, 466.

Ovaj Pašićev demanti i uobičajena dvosmislenost u njegovim izjavama ne mogu obeskrijepti naprijed navedene dokaze da je znao za pripremanje atentata i da je uputio telegram bečkom poslaniku Jovanoviću da opomene austrijsku vladu. Time je Jovanovića doveo u položaj ili da protivrječi svome šefu ili da izjavi da je opomenu učinio po svojoj vlastitoj inicijativi. On je čitao više godina, dok nije povodom jednog nepotpisanog pisma u »Wiener Sonn- und Montagszeitung« od 23. juna 1924. o telegramu koji mu je poslao Pašić da opomene austrijsku vladu na opasnost puta Franza Ferdinanda u Bosnu, izjavio u »Neues Wiener Tagblatt«-u od 28. juna 1914. da je saopštio opomenu Bilinskom po svojoj vlastitoj inicijativi:

»Koliko se sjećam, moja posjeta bila je oko 5. juna... Ja sam rekao:... Mogu da uvjerim Vašu Ekselenciju da će to izazvati najveće nezadovoljstvo među Srbima koji to moraju smatrati kao akt provokacije. Manevri u takvim okolnostima su opasni. Među omladincima Srbima može se naći jedan koji će metnuti oštru patronu u svoju pušku ili revolver umjesto čor-fišeka, i taj može da opali, i metak može pogoditi čovjeka koji čini provokaciju. Zato bi bilo dobro i razumno da nadvojvoda ne putuje u Sarajevo; da se manevri ne drže na Vidovdan; i da se oni ne drže u Bosni.«

Jovan Jovanović izvršio je loše Pašićevu instrukciju. Umjesto da posjeti Berchtolda i prenese mu tekst Pašićeva telegrama da »usljed primljene informacije srpska vlada ima razloga za sumnju da se snuje zavjera protiv života nadvojvodinog prilikom njegovog puta u Bosnu«, on je posjetio Bilinskog i rekao mu da se na manevrima može naći neki austrijski vojnik srpske narodnosti »koji će metnuti u svoju pušku ili revolver oštru patronu umjesto čor-fišeka« i pucati na Franza Ferdinanda.

Ali nije on sam bio odgovoran. Američki historičar Fay kaže: Njegov neredovan diplomatski postupak u toj prilici mogao je biti nerazuman, kako su se stvari okrenule, ali nije bio neprirodan, jer je to bila praksa kroz više mjeseci.¹³

Osim toga onda se nije mislilo da će atentat uspjeti. Pašić je u telegramu Jovanu Jovanoviću govorio o »nepoželjnim incidentima«, nije imao u glavi uspješan atentat, nego samo incident. Ljubomir Jovanović u svojim memoarima takođe kaže: »Atentat u Sarajevu izveden je u mnogo strašnjoj mjeri nego što se pretpostavljalo i sa posljedicama koje niko nije mogao da sebi predstaviti ni u najnevjerovatnijim snovima.«

Albertini ukazuje na još jednu stvar koju treba uzeti u obzir:

»Talijani ne mogu prosuđivati krivicu srpske vlade sa istih stanovišta i sa istom gorčinom kao mnogi kojima je glavna stvar staviti osudu za rat svugdje drugo izuzev na Austriju i Njemačku. Talijani imaju puno razloga da znaju da upravljači naroda koji se bori kako za odbranu svoje egzistencije, tako i za oslobođenje svoje braće od stranog jarma, moraju računati sa osjećanjima koja katkada provale u ozbiljne i opasne manifestacije. Nije uvijek moguće suprotstaviti im se potrebnom energijom, utoliko manje što se pobjede principa nacionalnosti ne dobivaju samo mudrošću upravljača, nego takod-

13. Fay, Sidney Bradshaw: The Origins of the World War, New York, 1929, II, str. 162—3.

der saradnjom mnogih drugih sila, od kojih neke na žalost napuštaju legalne metode borbe i nastoje da rasijeku gordijski čvor pobunom, nasiljem i terorizmom. Kad to ne bi bilo tako, kakvo bi pravo imali Talijani da slave uspjehonu Guglielma Oberdana?»

U vezi s ovim Jovan Jovanović učinio je u jednoj od svojih konverzacija sa ovim piscem slijedeću primjedbu:

»Čak i da je srpska vlada znala šta se sprema, ona nije mogla odati zavjerenike kad su već bili s onu stranu granice i poslati ih na vješala u Austriju. Zamislite da je rimska vlada saznala za atentat koji je spremao Guglielmo Oberdan. Ja mislim da ni jedna talijanska politička ličnost ne bi mogla da ga oda pošto je prešao granicu, a da ne prouzrokuje gnjevan i moćan revolt javnog mišljenja.«

»Primjedba je na mjestu« — zaključuje Albertini.¹⁴

S druge strane austrougarska vlada mogla je pretpostaviti, ako ne i znati, kakva opasnost čeka nadvojvodu u Bosni. Austrijskoj i ugarskoj vladi i samom nadvojvodi stizala su pred njegov put anonimna prijeteća pisma. O pripremanju atentata Luke Jukića na komesara Hrvatske Cuvaja, koji je izvršen 8. juna. 1912, policija u Zagrebu bila je obaviještena nekoliko dana ranije od austrougarskih agenata u Beogradu, koji su isto tako mogli saznati i za pripremanje atentata na Franza Ferdinanda. Ima indicija da je austrougarska vlada stvarno i imala neke izvještaje. H. W. Steed navodi da je Franz Ferdinand prilikom prijema u gradskoj vijećnici u Sarajevu poslije Čabrinovićeva atentata, kako je čuo dopisnik »The Times«-a, uzviknuo: »Sad razumijem zašto mi je grof Tisza savjetovao da odložim svoj put.«¹⁵

Srpska vlada pokušala je da spriječi prelaz atentatora u Bosnu, a pošto je to bilo prekasno, skrenula je preko svog poslanika u Beču Jovana Jovanovića pažnju šefu bosanske uprave, zajedničkom austro-ugarskom ministru finansija Bilinskom, na opasnost. Ostalo je morala biti briga austrijske vlade. Od srpske vlade nije se moglo očekivati da bude »veći katolik od pape«.

Vratimo se sada na austrijski ultimatum Srbiji. Pašić je odmah pozvan da se vrati sa izborne turneje u Beograd, kamo je stigao 24. jula 1914. ujutru. Opasnost rata nije za njega bila neočekivana. Dobivši vijest o sarajevskom atentatu, rekao je H. F. Armstrongu, svom prvom posjetiocu poslije te vijesti: »To je vrlo rđavo. To će značiti rat.« Pošavši na sjednicu Kabineta, svratio je u Rusko poslanstvo. Ruski otpravnik poslova Strandtmann telegrafirao je u Petrograd: »Njegov je prvi utisak da nije moguće ni primiti ni odbaciti austrijsku notu...« »Ali«, rekao je Pašić, »ako je rat neotklonjiv — mi ćemo se boriti.«¹⁶

Po Pašićevom predlogu srpska vlada je odlučila da Regent uputi apel ruskom caru. Taj apel je glasio:

»Juče uveče austrougarska vlada predala je srpskoj vladi notu u pogledu Sarajevskog atentata. Svjesna svojih međunarodnih obaveza, Srbija je od prvog dana poslije strašnog zločina izjavila da osuđuje nasilje i da je spremna

14. Albertini, II, str. 108—9.

15. Steed, Henry Wickham: Through Thirty Years 1892—1922, London, 1924, I, str. 400.

16. Albertini, II, str. 273 i 349.

pokrenuti istragu na svojoj teritoriji, ako proces koji su povele austrougarske vlasti pokaže da postoji saučesništvo poznatih srpskih podanika. Ali zahtjevi sadržani u noti austrougarske vlade inkompatibilni su sa dostojanstvom Srbije kao nezavisne države i nepotrebno ponižavajući. Na primjer od nas se traži u peremptornom tonu izjava vlade u Službenom listu i kraljevska dnevna zapovijed vojsci o osudi duha neprijateljstva prema Austrougarskoj i da stavimo prekor protiv sebe samih za zločinačku nemarnost prema subverzivnoj agitaciji. Dalje se čini zahtjev da austrougarski činovnici dođu u Srbiju kako u cilju saradivanja sa našim činovnicima u tim mjerama tako i u cilju nadzera nad izvršavanjem ostalih mjera navedenih u noti. Daje nam se rok od 48 sati da to primimo u cijelosti, a u protivnom će se Austrougarsko poslanstvo povući iz Beograda. Od austrougarskih zahtjeva mi smo spremni da primimo one koji su kompatibilni sa statusom nezavisne države i one koje nam bude savjetovalo Vaše Veličanstvo pošto se sa njima upozna. Mi ćemo strogo kazniti sva lica čije učešće u atentatu bude dokazano. Među zahtjevima ima nekoliko koji iziskuju izmjenu naših zakona, a za izmjenu treba vremena. Rok je suviše kratak, austrougarska vojska koncentriše se na našoj granici i može početi napad po isteku roka. Mi se ne možemo braniti. Zato molimo Vaše Veličanstvo da nam pruži pomoć čim prije je moguće. Vaše Veličanstvo dalo je tako mnogo dokaza Vaše dragocjene dobre volje i mi se s povjerenjem nadamo da će ovaj apel naći odjek u Vašem plemenitom slovenskom srcu. Ja sam tumač osjećaja srpske nacije koja u ovom mračnom času moli Vaše Veličanstvo da milostivo intervenira u ime sudbine Srbije.¹⁷

Ruski ministar inostranih poslova Sazonov u telegramu preko Strandtmanna od 24. jula 1914. savjetovao je »da u slučaju invazije Srbije od strane Austrije za sada ne treba činiti pokušaj otpora, nego se povući, ostavljajući da neprijatelj okupira zemlju bez borbe i upućujući svečan apel Silama«.¹⁸

Istoga dana britanski otpravnik poslova u Beogradu Crackanthorpe saopštio je Greyov savjet:

»Ja ne mogu da kažem da li će ikakva stvar manja od bezuslovnog primanja odvratiti vojnu akciju od strane Austrije po isteku roka, ali jedine šansa bi bila da se da povoljan odgovor na što je moguće više tačaka, a ne da se dočeka austrijski zahtjev potpuno negativnim odgovorom.«¹⁹

Njemački ambasador u Parizu Schoen izvijestio je također 24. jula svoju vladu: »Srbiji je odavde savjetovano da pristane na sve što je moguće.«²⁰

Pašić je 25. jula malo prije 6 sati poslije podne došao u Austro-ugarsko poslanstvo i predao baronu Gieslu odgovor srpske vlade. Nota je izražavala spremnost srpske vlade da objavi u Službenom listu izjavu o osudi propagande protiv teritorijalnog integriteta Austro-Ugarske i o žaljenju što su, prema saopštenju austrijske vlade, izvjesni srpski oficiri i činovnici učestvovali u toj propagandi, kao i da će kralj saopštiti vojsci tu izjavu dnevnom naredbom u Službenom biltenu vojske. Nota nastavlja:

17. Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus. Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung, Berlin, 1931—4, I V, 37.

18. Ibidem, I V, 37.

19. British Documents on the Origins of the War 1898—1914, London, 1926—38, XI, 102.

20. Deutsche Dokumente, I, 159.

Kraljevska vlada će dalje preduzeti korake:

1. Da na prvom redovnom sazivu Skupštine stavi predlog za izmjenu zakona o štampi kojom se propisuje najstrožija kazna za potsticanje na mržnju i prezir Austrougarske Monarhije i preduzimanje mjera protiv svake publikacije čija je opšta tendencija upravljena protiv teritorijalnog integriteta Austrougarske. Vlada se obavezuje da prilikom predstojeće revizije Ustava podnese amandam u članu 22 Ustava da se takva publikacija može konfiskovati, što sada nije moguće s obzirom na kategoričku odredbu člana 22 Ustava.

2. Vlada nema dokaza, niti joj ikakav pruža nota carske i kraljevske vlade, da su Narodna odbrana ili druga slična društva počinili do sada ma kakav kriminalni akt ove vrste postupcima ma kojeg od njihovih članova. Ipak će kraljevska vlada primiti zahtjev carske i kraljevske vlade i raspustiće Narodnu odbranu i svako drugo društvo čiji bi napori mogli biti upravljani protiv Austrougarske.

3. Kraljevska srpska vlada preduzeće bez odlaganja eliminisanje iz javne nastave u Srbiji svega što služi ili može služiti da se potstiče propaganda protiv Austrougarske, kad god joj carska i kraljevska vlada pruži činjenice i dokaze o toj propagandi.

4. Kraljevska vlada također pristaje da ukloni iz vojne službe sva lica koje bi sudska istraga mogla pokazati da su krivi za djela upravljena protiv teritorijalnog integriteta Austrougarske Monarhije i očekuje da joj carska i kraljevska vlada saopšti naknadno i djela tih oficira i činovnika u cilju pokretanja postupka protiv njih.

5. Kraljevska vlada mora priznati da nije jasno shvatila značenje ili svrhu zahtjeva carske i kraljevske vlade da Srbija primi saradnju predstavnika carske i kraljevske vlade na njenoj teritoriji, ali izjavljuje da će primiti takvu saradnju ukoliko je u skladu sa principima internacionalnog prava, sa krivičnom procedurom i sa dobrim susjedskim odnosima.

6. Samo se po sebi razumije da kraljevska vlada smatra svojom dužnošću da otvori istragu protiv svih onih lica koja su, ili bi eventualno mogla biti, umiješana u zavjeru od 15. juna, i koja bi se nalazila na teritoriji kraljevine. Što se tiče učešća u toj istrazi austrougarskih agenata ili vlasti imenovanih u tom cilju od carske i kraljevske vlade, kraljevska vlada ne može primiti takav aranžman, jer bi to bila povreda Ustava i zakona o krivičnoj proceduri; ipak u konkretnim slučajevima mogla bi se davati austrougarskim agentima saopštenja u pogledu rezultata istrage u pitanju.²¹

Baron Giesl imao je instrukciju da odmah napusti Beograd ako ultimatum ne bude bezuslovno prihvaćen, pa je po prijemu srpskog odgovora notom izvijestio srpsku vladu da se austro-srpski diplomatski odnosi imaju smatrati prekinutim, i iste večeri otputovao je sa čitavim csobljen poslanstva u Austriju.

Sazanov je 21. jula telegrafirao svim ruskim ambasadorima da srpski odgovor »prelazi sva naša očekivanja u svojoj umjerenosti i spremnosti da Austriji pruži najpotpuniju satisfakciju. Mi ne možemo da razumijemo u čemu se još sastoji zahtjev Austrije osim ako ona traži pretekst za kampanju protiv Srbije.«²²

Istoga dana Grey je rekao Mensdorffu, austrijskom ambasadoru u Londonu:

»Meni je izgledalo da srpski odgovor već sadrži najveće poniženje koje sam vidio da mu se jedna zemlja podvrgava, i za mene je bilo veliko razočarenje da je austrijska vlada smatrala odgovor toliko nezadovoljavajućim kao da je potpuno negativan.«²³

21. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik, VIII, 10648, 10860.

22. Internationale Beziehungen, I V, 119.

23. Britisch Documents, XI, 188.

Nicolson, britanski stalni državni podsekretar za spoljne poslove, u povjerljivom pismu Buchananu, britanskom ambasadoru u Petrogradu, od 28. jula pisao je:

«Ja ne razumijem, poslije veoma zadovoljavajućeg načina kojim je Srbija susrela austrijske zahtjeve, kako Austrija može i sa kakvim opravdanjem pristupiti neprijateljskim mjerama protiv nje. Ako ona svjesno izaziva rat sa Srbijom u namjeri da joj da ono što naziva lekcijom, ja mislim da ona postupa najvećma pogrešno, jer ona mora vrlo dobro da zna da takva akcija s njene strane vodi po svoj vjerovatnoći u opštu evropsku konflagraciju.»²⁴

Međutim, Szögyény je već 25. jula saopštio Berchtoldu njemačku preporuku:

«Ovdje svi uzimaju za gotovu stvar da će na eventualni negativni odgovor Srbije slijediti naša objava rata i vojne operacije. Svako odlaganje u započinjanju vojnih operacija smatra se ovdje za veliku opasnost zbog miješanja drugih sila. Oni nam živo savjetuju da idemo naprijed i stavimo svijet pred *fais accompli*.»²⁵

Ohrabren ovom njemačkom porukom, Berchtold je u izvještaju caru Franzu Jozefu 27. jula pisao:

«S obzirom na vrlo vješto sročenu notu o odgovoru srpske vlade,* koju je g. Pašić predao baronu Gieslu 25. jula, a koja je potpuno bez vrijednosti po sadržaju, ali kurtoazna po formi, ja ne smatram nemogućim da Trojna antanta učini još jedan pokušaj da postigne mirno rješenje sukoba ako ne bude stvorena jasna situacija objavom rata.»²⁶

Franz Josef se saglasio sa objavom rata Srbiji, koju je Berchtold izvršio 28. jula telegramom preko Bukurešta.

Odgovor ruskog cara na srpski apel, poslan iz Petrograda 27. jula, stigao je 28. jula Strandtmannu u Niš. On glasi:

«Apelujući na mene u času izvanredne teškoće, Vaše Kraljevsko Visočanstvo nije se prevarilo u mojim osjećanjima za Vas i mojoj iskrenoj dobroj volji prema srpskom narodu. Sadašnja situacija zauzima moju najozbiljniju pažnju i moja vlada čini sve napore da uskladi postojeće teškoće. Ja ne sumnjam da su Vaše Visočanstvo i kraljevska vlada obuzeti težnjom da olakšaju ovaj zadatak, ne ostavljajući neistražen nijedan put koji bi mogao voditi takvom rješenju da se otklone užasi novog rata, čuvajući pri tom dostojanstvo Srbije. Tako dugo dok postoji i najmanja nada da se izbjegne prolijevanje krvi, svi naši naponi moraju biti upravljeni k tome cilju. Ako to ostane bezuspješno, usprkos naše najiskrenije želje, Vaše Visočanstvo može biti sigurno da Rusija neće ni u kom slučaju ostati ravnodušna za sudbinu Srbije.»²⁷

Kad je Strandtmann u Nišu primio ovu depešu, otputovao je preko noći u Beograd da pokaže, u odsustvu princa regenta, Pašiću, koji se, prevladan uzbudjenjem, prekrstio i uzviknuo: »O bože! Car je veliki i milostiv!«²⁸

Obračun koji je Austrija otpočela protiv Srbije prešao je za nekoliko dana u opštu konflagraciju — prvi svjetski rat.

24. Ibidem, XI, 239.

25. Oesterreich—Ungarns Aussenpolitik, VIII, 10656.

26. Ibidem, VIII, 10855.

27. Internationale Beziehungen, I V, 120.

28. Collected Diplomatic Documents relating to the Outbreak of the European War, London, 1915, str. 287.

*Musilin, šef kancelarije austrougarskog Ministarstva spoljnih poslova, koji je konceptirao austrijski ultimatum, rekao je za srpski odgovor da je to »najsjajniji obrazac diplomatske vještine koji poznajem«. (Musilin, Alexander: Das Haus am Ballplatz, München, 1924, str. 241).

RÉSUMÉ

L'ATTENTAT DE SARAJEVO ET LA DECLARATION DE GUERRE DE L'AUTRICHE A LA SERBIE EN 1914.

La nouvelle de la mort de François Ferdinand et de son épouse à Sarajevo a été reçue dans les plus hauts milieux de l'Autriche-Hongrie, sauf dans le petit cercle de ses partisans, avec soulagement parce que la conviction existait que son avènement pourrait provoquer de plus sérieux conflits, sinon la guerre civile. Cela ne les empêchait pas de prendre la mort du prince héritier comme prétexte pour un règlement d'comptes avec la Serbie ce qu'ils désiraient depuis si longtemps.

Le gouvernement allemand avait promis que, si la guerre s'étendait aux grandes puissances, il se solidariserait avec son allié et l'encourageait d'attaquer la Serbie immédiatement.

Le président du gouvernement hongrois Tisza s'opposait à une déclaration de guerre à la Serbie «sans crier gare», mais il était d'accord qu'on lui envoie un ultimatum rédigé de manière que la Serbie ne puisse pratiquement l'accepter.

Dans l'article on cite ensuite les dispositions de l'ultimatum et les déclarations de Grey et de Churchill: qu'on n'avait pas encore rédigé dans les temps modernes un pareil document et remis à un pays de la part d'un autre.

L'auteur discute ensuite la question de la responsabilité du gouvernement serbe pour l'attentat de Sarajevo et cite des preuves que le gouvernement apprenant qu'on prépare l'attentat avait essayé d'empêcher que les attentateurs se rendent en Bosnie, mais ils avaient déjà passé la frontière. Puisque s'était trop tard d'arrêter les attentateurs, elle a averti le gouvernement austro-hongrois du danger auquel François-Ferdinand était exposé en Bosnie. L'avertissement a été fait par le ministre plénipotentiaire de la Serbie à Vienne Jovan M. Jovanović d'après l'ordre télégraphique du président du gouvernement serbe, mais non auprès du ministre des affaires étrangères Berchtold, mais auprès du ministre commun des finances et le chef de l'administration bosniaque Bilinski, que Berchtold avait prié de maintenir à sa place la liaison avec le ministre serbe.

Le gouvernement serbe a accepté l'ultimatum dans sa totalité excepté la demande numéro 6, dans lequel on exigeait la collaboration des organes austro-hongrois dans l'enquête menée en Serbie, au sujet de l'attentat, — puisque ce serait contraire à la constitution serbe et à la loi de procédure criminelle. En outre, il a exprimé des réserves au sujet de la demande cinq déclarant qu'elle acceptera la collaboration en accord avec le droit international, la procédure criminelle et les relations de bon voisinage.

Le gouvernement austro-hongrois n'a pas été content de la réponse du gouvernement serbe, mais il a, à l'instigation du gouvernement allemand, posé le monde devant le fait accompli déclarant à la Serbie la guerre qui dans quelques jours devint une conflagration générale, une guerre mondiale.